

यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ कथामा सबाल्टर्न

राजु भुसाल

उपप्राध्यापक, बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, त्रि.वि.

Article History: Received 17 August 2021; Reviewed 30 September 2021; Revised 30 November 2021; Accepted 25 December 2021

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा पारिजातद्वारा लिखित 'यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ' कथालाई सबाल्टर्न सिद्धान्तका दृष्टिले विश्लेषण गरिएको छ। सदियौंदेखि इतिहासविहीन भएका वा बनाइएका समाजका किनारामा रहेर आवाज विहीन तथा अधिकारविहीन समुदाय नै सबाल्टर्न हुन्। सबाल्टर्न एउटा बृहत् सिद्धान्त हो। विचार धारात्मकरूपले हेर्दा यसमा एकभन्दा बढी विचारको बहुलता देखिन्छ। यसभित्र सबै प्रकारका विभेदहरूका कारण किनारीकृत हुन पुगेका सबै शोषित पीडितहरू अटाउन सक्ने भए पनि यस लेखमा सबाल्टर्न वर्गको वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय अवस्था पहिचान गरी समाजमा उनीहरूको स्थान, प्रभुत्व र प्रतिरोधको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ। यस कथाको समाजमा वर्गीय दृष्टिले उच्च वर्गको, जातीय दृष्टिले नछुट्टिए पनि उच्च संस्कृतिको समुदायका जातिको र लैङ्गिक दृष्टिले पुरुषको प्रभुत्व रहेको देखिन्छ भने प्रतिरोधको भावना सबाल्टर्न वर्गमा देखिदैन भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी: सीमान्तिकृत, औपनिवेशिक, सम्प्रदाय, उत्पादन सम्बन्ध, अन्यायपूर्ण वितरण।

विषयपरिचय

पारिजात (१९९४-२०५०; विवादित जन्म साल १९९०) नेपाली साहित्यका कविता, आख्यान, निबन्ध र नाटक विधामा कलम चलाएकी सशक्त प्रतिभा हुन्। २०१३ सालमा कविता विधाबाट नेपाली साहित्यमा सार्वजनिक (शर्मा, २०७५, पृ. ३१४) भएकी यिनको पहिलो कविता सङ्ग्रह *आकाङ्क्षा* (२०१४) हो भने पहिलो कथा चाहिँ 'मैले नजन्माएको छोरो' (रचना, ३ : १, २०२१) हो। यिनका *आदिमदेश* (२०२५), *सडक र प्रतिभा* (२०३२) *सालीको बलात्कृत आँशु* (२०४२) र *बधशाला जाँदा आउँदा* (२०४९) गरी चारओटा कथासङ्ग्रह र अन्य थुप्रै साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशित छन्। कथाकार पारिजातको कथायात्रा अस्तित्ववादी चिन्तनबाट प्रारम्भ भएको हो। यिनका अधिल्ला दुई कथासङ्ग्रहका प्रायः सबैजसो कथामा अस्तित्ववादी-विसङ्गतिवादी चिन्तनको प्रभाव रहेको पाइन्छ भने पछिल्ला दुई कथासङ्ग्रहहरूका अधिकांश कथामा प्रगतिवादी-वैचारिक चिन्तन पाइन्छ। त्यसैले यिनको कथायात्रालाई पूर्वाद्ध र उत्तरार्ध गरी दुई चरणमा बाँडेर अध्ययन गर्ने गरेको देखिन्छ। यस दृष्टिले यिनको कथायात्राको पूर्वाद्धचरणको प्रतिनिधित्व *आदिमदेश* र *सडक र प्रतिभाले* गर्दछन् भने उत्तरार्धचरणको प्रतिनिधित्व *सालीको बलात्कृत आँशु* र *बधशाला जाँदा आउँदाले* गर्दछन्।

पारिजातका पूर्वाद्धचरणका कथाहरूमा मूलतः अस्तित्ववादी विसङ्गतिवादी चिन्तन पाइन्छ । पात्रका जीवनका कुण्ठा, एकाकीपन, पलायन, निरर्थकता र वितृष्णा बोधजस्ता विकृतिको चित्रण मै यस चरणका कथाहरू केन्द्रित छन् । कतिपय कथामा यौनस्वतन्त्रताको चाहना, सामाजिक मूल्यमान्यता र मानवीय आदर्शको विरोधजस्ता प्रवृत्ति पनि पाइन्छन् । पारिजातको पछिल्लो चरणको मूल प्रवृत्ति भने समाजवादी- यथार्थवाद नै हो । मार्क्सवादबाट प्रभावित पारिजातका कथा पुर्वाद्धचरणको समाजका आर्थिक असमानता, शोषण र गरिबीका विरुद्ध विद्रोही बन्छन् । वास्तवमा भन्ने हो भने कुरीति एवम् कुसंस्कारले बिगारेका समाजमा नयाँ विचार र जागरणको लहर ल्याउन यिनका कथा सहयोगी छन् । रूढिवादी सामाजिक कुसंस्कार, सामन्ती शोषण, आडम्बर आदिको विरोध गर्दै वर्गद्वन्द्व र आलोचनात्मकतालाई महत्त्व दिनु यिनको यस चरणको प्रवृत्ति हो । त्यसैगरी निम्नवर्गीय मानिसका विवशता, नारी यौनशोषण, चेलीबेटी बेचबिखन, यौनवृत्तिबाट जीविकोपार्जनजस्ता विषयलाई कथाको अन्तर्वस्तु बनाउने पारिजातले कथाहरूमार्फत् सामाजिक परिवर्तनको चाहना पनि राखिन्छन् । पारिजातका पछिल्लो चरणका अधिकांश निम्नवर्गीय पात्रहरू सीमान्तकृत छन् । कोही गाउँको सामन्तीबाट बेचिनु परेको छ, कोही श्रमको मूल्य नपाएर भौतारिनु परेको छ त कोही यौनव्यापार तथा वेश्यावृत्तितर्फ धकेलिनु परेको छ । वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक आदि विभिन्न दृष्टिले सीमान्तकृत बन्न पुगेका पात्र यिनका कथामा पाइन्छन् । कुनै पनि समाज वा देशमा पछि परेको वा पारिएको शक्तिहीन, स्थानहीन, इतिहासहीन, अधिकारहीन वर्ग नै सबाल्टर्न वर्ग हो र तिनकै बारेमा गरिने अध्ययन नै सबाल्टर्न अध्ययन हो । पारिजातद्वारा लेखिएको 'यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ' (साल्मीको बलात्कृत आंशुमा सङ्कलित) कथामा पनि सबाल्टर्न पात्रहरू पाइएकाले सबाल्टर्न अध्ययनका दृष्टिले प्रस्तुत कथाको विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो ।

कृति विश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधार र अध्ययन विधि

सांस्कृतिक अध्ययन वर्तमान समयमा कृति विश्लेषण गर्ने महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा विकसित भएको छ । यो आफैमा खुला, अनुशासन विरोधी र बहुलवादी अध्ययन पद्धति भएकाले यसलाई अनेक कोणबाट अनेक सन्दर्भबाट हेर्न सकिन्छ (पाण्डेय, २०७०, पृ. १७३) । यसैभित्र पर्ने सबाल्टर्न सांस्कृतिक अध्ययन गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण आधार हो । यो उत्तरआधुनिकतावादी बहुलताभित्र फस्टाउँदै गएको एक नवीन चिन्तन हो । यसले उत्पादन, ग्रहण र वर्तमान व्यवहारको अध्ययन तथा छानविन गर्छ (गिरी, २०७०, पृ.१७) । मानव समाज परापूर्वकालदेखि नै शक्तिशाली र कमजोर गरी दुई वर्गमा विभाजित भई तिनै दुई वर्गका बीचको प्रत्यक्ष वा परोक्ष सङ्घर्षबाट विकसित हुँदै आजको सभ्यतामा आइपुगेको छ । सभ्यताको यस यात्रामा अनेकन क्रान्ति र विद्रोह भएका छन् । यस क्रममा अनेकन दर्शन, नीति, सिद्धान्तहरू बने । राज्य र सरकारहरू बन्ने र भत्किने कार्यहरू पनि भए । संसारभरि नै सम्पन्न क्रान्तिले संसारभरिका समाजका अनेक प्रकारका विभेदहरूको अन्त्य गर्‍यो तर पनि संसारभरि नै मानिस केन्द्र र किनारामा विभक्त भयो । केन्द्र सधैं शक्ति र सत्तामा रह्यो र उसले आफ्ना अनुकूल नीति, नियम, धर्म, आस्था, मूल्य, कानून आदिको निर्माण गर्‍यो । यिनै चिजहरूका बलमा केन्द्र अभिजात वर्ग बन्यो र उसले सधैं किनारामा रहेकाहरू माथि अन्याय-अत्याचार गरिनै रह्यो । त्यसैको परिणाम स्वरूप आर्थिक, सामाजिक, भाषिक, राजनीतिक, जातिगत, लैङ्गिक, भौगोलिक अनेक ढङ्गले एउटा ठूलो वर्ग सधैं पछि पर्यो वा पारियो । यसरी पछि परेको वा

पारिएको शक्तिहीन, स्थानहीन, इतिहासहीन, अधिकारहीन वर्ग नै सबाल्टर्न वर्ग हो र तिनकै बारेमा गरिने अध्ययन नै सबाल्टर्न अध्ययन हो । सबाल्टर्न अध्ययन भनेको समाज, समाज विकासको ऐतिहासिकता, उत्पीडित वर्ग र उसको मुक्तिका बारेमा अध्ययन, विश्लेषण र संश्लेषण गर्ने अर्थसित जोडिएको सन्दर्भ हो (बराल, २०७३, पृ. १७२) ।

सबाल्टर्न शब्दको नेपाली रूपान्तरण सीमान्तीकृत हो । सबाल्टर्न शब्द ज्यादै प्रचलित भए तापनि यसलाई नेपालीमा अवरजन पनि भनिन्छ (शर्मा, २०७०, पृ. ३१५) । नेपालीमा सबाल्टर्न शब्दको अर्थमा अधीनस्थ, अशक्त, आवाजहीन, इतिहासविहीन, उत्पीडित, उपेक्षित, दबिएको, सर्वहारा, मातहतको, पिछडाजस्ता शब्दको पनि प्रयोग गरिन्छ तापनि अधीनस्थ शब्दको प्रयोग व्यापक देखिन्छ । अङ्ग्रेजी शब्द सबाल्टर्नले सदियौदेखि शासित, आवाज विहीन तथा इतिहास विहीन वर्गलाई जनाउँछ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १) । यो तल्लो तप्का र दर्जाको कुनै समूह, समुदाय, वर्ग वा व्यक्ति हुन सक्छ । अझ यो जातिविशेष, लिङ्गविशेष, भूगोल विशेष, क्षेत्र विशेष र राष्ट्र विशेष पनि हुन सक्छ ।

युगौदेखि इतिहासका पानाबाट बाहिर फ्याँकिएको सबाल्टर्न वर्गको आफ्नै इतिहास लेखन गर्ने उद्देश्यले सन् १९८२ देखि दक्षिण एसियामा सबाल्टर्न अध्ययन अभियानका रूपमा आएको हो (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. २) । तापनि यो शब्द भने इटालीका चिन्तक आन्तोनियो ग्राम्चीबाट नै लिइएको हो । ग्राम्चीले मुख्यतः प्रभुता र प्रभुत्व (हेजेमनी) का सन्दर्भबाट अवरजनलाई हेरेका छन् (शर्मा, २०७०, पृ. ३१६) । यिनले सबाल्टर्नको मुक्तिको कुरा गरेका छन् । राज्यको शक्तिसम्म आफ्नो आवाज पुऱ्याउन नसक्ने ठूलो भीडबाट विस्थापित भएका आवाजविहीन सीमान्तकृतहरू परिवेश, परिस्थिति र समयानुसार विविध प्रकारका हुन्छन् । राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक हरेक कोणबाट पछाडि परेका, आफ्ना हक र अधिकारका लागि सङ्गठित हुन नसकेका यस्ता सीमान्तीय वर्गहरूको जीवन र तिनका भोगाइहरूलाई सबाल्टर्न अध्ययनको विषयवस्तु बनाइन्छ । सबाल्टर्न अध्ययनलगायत उपेक्षित वर्गका मुद्दालाई केन्द्रमा राखेर निर्माण गरिएको डिस्कोर्सले बौद्धिक जगत्मा स्थान पाउन थालेपछि अहिले विश्वभर आवाज विहीन तथा इतिहास विहीन सबाल्टर्न वर्गको पक्ष र एकाधिकारवादी सम्भ्रान्तीय संरचनाका पृष्ठपोषणका विपक्षमा आवाज घन्किएको छ । सीमित सम्भ्रान्त शासकलाई मात्र केन्द्रमा राखेर कुनै व्यक्ति वा परिवार विशेषको टुप्पाबाट लेखन गर्ने इतिहास निर्माण प्रक्रिया आपत्तिजनक छ । लामो समयदेखि विद्यमान यस सामन्ती संस्कार हावी रहेका कारण सबाल्टर्नको इतिहास लेखिएन वा सबाल्टर्नको इतिहास रचना गर्ने संरचना बन्न सकेन । विश्वमा सन् १९६० र ७० को दशकमा परिवर्तनका ठूलाठूला आँधी आएको तथ्य बिसर्न मिल्दैन । त्यसपछि नै इतिहासविद् तथा बौद्धिक वर्गको पनि सबाल्टर्नको प्रतिनिधित्वको मुद्दा उठेको छ । साम्राज्यवादी शक्ति औपनिवेशिक राजनीतिको आधार स्तम्भ ढलन थालेपछि कमजोर बन्दै गएको हो । सबाल्टर्न अध्ययनले हस्तक्षेप गरेपछि टुप्पाबाट लेखिँदै आएको सीमित सम्भ्रान्तमैत्री कठोर तथा पूर्वाग्रही इतिहास लेखनकै विकल्प वा प्रतिस्थापनको पक्षमा पनि आँधी उठेको छ । दबिएका र दबाइएका आवाजको खोजी गर्दै इतिहास विहीनहरूको इतिहासलेखन गर्ने मुद्दा नै सबाल्टर्न अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो ।

विचारधारात्मक हिसावले हेर्दा यसमा एकलभन्दा विचारको बहुलता देखिन्छ। परम्परागत मार्क्सवादबाट प्रभाव ग्रहण गरेर मार्क्सवादी स्पर्श दिने एउटा प्रवृत्ति पनि यसभित्र छ तर स“गस“गै यसलाई मार्क्सवादकै विकल्पका रूपमा प्रस्तुत गर्ने र खासगरी उत्तर आधुनिकतावादी तथा उत्तर संरचनावादी चिन्तनका आधारमा सबाल्टर्न अध्ययन गर्ने प्रवृत्ति ज्यादा बलियो छ। यसका साथै गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले सबाल्टर्नलाई मार्क्सवाद, नारीवादी साम्राज्यवाद र उत्तरऔपनिवेशिक पुरुषवादी हैकमको सन्दर्भसँग जोडेर साहित्यमा सबाल्टर्नको सम्बन्ध गाँस्नमा गहन भूमिका खेलेको तथ्यलाई बिसन मिल्दैन (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. २९)। त्यसैगरी उत्तरमार्क्सवादी कोणबाट सबाल्टर्न अध्ययन गर्ने प्रवृत्ति पनि छ। यसरी सन् १९५० यता विकसित विभिन्न उत्तरआधुनिक दृष्टिकोणहरूको उपयोग यसमा आवश्यकअनुसार विभिन्न किसिमले गरिएको पाइन्छ। सारमा यो मार्क्सवादी अध्ययनका समानान्तरमा र त्यसका विकल्पका रूपमा मार्क्सवादले महत्त्व दिएका र अध्ययनको विषय बनाएका दमित, दलित, उत्पीडित, शासितवर्ग र समुदायकै बारेमा अध्ययन गर्ने इतिहासमा तिनको स्थान र मूल्य खोज्ने अभिप्राय बोकेर यो अध्ययन सम्प्रदाय र पद्धति अगाडि बढेको देखिन्छ।

प्रस्तुत 'यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ' कथामा सबाल्टर्न वर्गको अध्ययन गर्नका लागि पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। आवश्यक सामग्री सङ्कलन मुख्यतः प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट नै गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत मुख्यतः पारिजातद्वारा लिखित 'यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ' कथा रहेको छ भने द्वितीयक स्रोतअन्तर्गत यस कथाका बारेमा लेखिएका विभिन्न लेख, समालोचना ग्रन्थ तथा पुस्तक आदि रहेका छन्। प्रस्तुत कथामा सबाल्टर्न अध्ययन गर्नका लागि सबाल्टर्न सिद्धान्तले अघि सारेको आधारभूत प्रस्थापनहरूलाई आधार बनाइएको छ। साथै प्रस्तुत सिद्धान्त निर्माणका लागि आवश्यक सामग्री पनि द्वितीयक स्रोतबाट नै लिइएको छ। यसक्रममा आवश्यकता अनुसार वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ।

यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ कथाको आख्यान सन्दर्भ

पारिजातद्वारा लेखिएको 'यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ' कथामा मुख्य रूपले सामन्तवादी सामाजिक संरचनाको सिकार भएको बुढा (खास नाम बलबहादुर गोले) को सन्दर्भलाई कथात्मक रूप दिइएको छ। वर्गीय समाजमा निम्न वर्गीय आर्थिक हैसियतमा धकेलिएको अनि इतिहासमा स्पष्ट स्थान विहीन अवस्थामा रहेको बुढोको समस्या नै कथाको भावभूमि बनेको छ। यही पात्रका माध्यमबाट कथाकारले पञ्चायती शासन कालमा ज्ञान र शक्तिबाट वञ्चित रहेका समुदायमाथि प्रभुत्वशाली वर्गले गर्ने सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र राजनैतिक शोषणका विविध रूपहरूलाई प्रस्तुत गरेकी छन्। आर्थिक दृष्टिले विपन्न, छोराछोरीबाट पनि लखेटिएको बुढाको काम गर्ने सन्दर्भमा कसरी मृत्यु भयो ? उसलाई नेपाली नाइके, भारतीय ठेकेदार र इन्जिनियरहरूले कसरी शोषण गरे भन्ने सम्मका घटनाहरू यस कथामा प्रस्तुत भएका छन्। कथाको आख्यान सन्दर्भलाई हेर्दा बुढा निम्नवर्गीय पात्र हो। उसको घरमा छोराबुहारी छन्। बुढो विरामी छ तर छोराबुहारीले खान दिँदैनन् त्यसैले उसले घरनिर्माणमा लेबरको काम गर्छ। कुनै दिन घर ढलाइको कार्यक्रम हुन्छ। त्यहाँ बुढोलाई सिमेन्ट बोक्ने काम लगाइन्छ। ढलान सुरु हुन्छ। बुढो सिमेन्टीको बोरा आडमा

बोकेर निस्कन्छ र धीमागतिले बालुवा चालेको ठाउँसम्म आउँछ र विसाउँछ । उसको कपाल, आँखीभौँ जुँगा तथा अनुहारमा सिमेन्टको फाहा छरिएको छ । लाठे ज्यामीले बलियो भए पनि सामान्य काम गर्छ । बुढोले चार हातखुट्टा टेकेर कन्दै बोरा उठाउँछ । बेलाबेलामा उसले पानी खान्छ । सनक्याप र कालो चस्मा लगाएको इन्जिनियर ढलानको फरमामाथि उभिएर कराइरहेको छ । गोदाम घरको एकापट्टि विशिष्ट पाहुनाहरूका निमित्त विभिन्न परिकारहरू पाकिरहेका छन् । त्यहाँ कुबुरा, वंगुर खसीका मासु पनि पाकिरहेका छन् । त्यसको सुगन्धले छेउछेउमा पर्नेहरू थुक निल्दै छन् भने बुढोको घ्राण शक्ति यी सबैसँग अपरिचित छ । त्यस्तो परिकार उसले कहिल्यै खान पाएको छैन । भोक लागेपछि उसले साँदैको गुन्द्रुक र मकैको ढिँडोमात्र कल्पना गर्छ । छिटो गर छिटो, तीन बजेसम्म भ्याएर चारबजे भोज खानुपर्छ भनेर नाइके चिच्याउँछ । ज्यामीहरू आफ्नो अस्तित्वलाई विर्सेर काम गर्छन् । बुढो मान्छे जनावरजस्तो चार हातखुट्टा टेकेर काम गर्छ । घरघरि बिँडी भिक्छ, खान्छ र मुखमा आएको पसिना लगाएको थोत्रो टोपीले पुस्छ । उसको हिडाइ क्रमशः लोसे हुँदै जान्छ । सास पनि त्यत्तिकै गन्हुँगो पाराले फेर्छ । त्यो देखेर नाइकेले अलि छिटो गर भन्दै थर्काउँछ । अर्कातिर इन्जिनियरले ज्यामीहरू बीच उभिएर लेमुको चुस्की लगाउँदै थर्काउँछ । केही समयपछि ढलाइ सकिन्छ । ज्यामीहरू लस्कै बसेर भोज खान्छन् तर बुढो त्यहाँ देखिँदैन । न त बुढालाई कसैले खोज्छन् न त बुढो नै त्यहाँ आउँछ । सबै आ-आफ्नो मस्तीमा छन् । नाइकेलाई जाँड रक्सीको भारी पुगिसकेको छ, ऊ हल्लिँदै लघ्घिँदै बाहिर निस्कन्छ । उसले हातमुख धुन बाहिर निस्केकी ज्यामी ठिठीलाई जिस्क्याउँछ तर ठिठीले मलाई के जिस्क्याउँछस् - ए मोरा ! भनेर प्रतिवाद गर्छ । भोज सकिन्छ र त्यति नै बेला घर धनीकी छोरी सिमेन्ट गोदाममा रगतैरगत माथि घोटिएर ढलिराखेको बुढोलाई देखेर चिच्याउँछ । क्षणभरमै इन्जिनियर, घरपति, नाइके, भारतीय ठेकेदार त्यहाँ पुग्छन् तर बुढो मरिसकेको हुन्छ । त्यसपछि बुढोको घर कहाँ रहेछ भनेर सोध्दा एउटी ज्यामिनीले बुढा टुक्रेनी पानीका हुन् भन्ने र रहस्यमयी आँखाले यताउता हेरेपछि भारतीय ठेकेदारले आफ्नो डायरीबाट बुढो (बलबहादुर गोले) को नाउँ काट्छ । अन्त्यमा कथाकारले नगरभरि नेपालीहरूको हाडकरडले आलिसान घरहरू बन्दैछन् र भारतीय ठेकेदारहरू यसरी ओभेल ओभेलमा बसेर नाउँ काट्दै लेख्दै छन् भन्दै कथा टुङ्गिन्छ ।

सबाल्टर्न वर्गको लैङ्गिक, जातीय र वर्गीय अवस्था

‘यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ’ कथामा बुढो (बलबहादुर गोले) र ज्यामिनी सबाल्टर्न पात्र हुन् । सामन्ती उत्पादन सम्बन्ध र त्यसको अन्यायपूर्ण वितरण प्रणालीका कारण उनीहरूको आर्थिक अवस्था ज्यादै दयनीय छ । बुढोको अवस्था ज्यादै नाजुक छ । ‘घरमा छोराबुहारी छन् । विरामी त हुन् यिनी । छोराबुहारीले खान दिँदैनन्, उनीहरूले पनि कहाँबाट दिऊन् (पृ. २०३) । प्रस्तुत साक्ष्यका आधारमा हेर्दा बुढालाई छोरा बुहारीले हेला गरेको देखिन्छ । ऊ प्रथमतः घरबाट नै हेला गरिएको सबाल्टर्न पात्रका रूपमा देखिन्छ । त्यसैले उसले बाँच्नका लागि घरनिर्माण गर्ने ठाउँमा सिमेन्टी बोक्ने काम गर्छ । बुढोले चरम आर्थिक विपन्नताका आधारमा जीवन भोगिरहेको छ । यस प्रसङ्गलाई समाख्याताले यसरी देखाएका छन्-

एउटा बुढा सिमेन्टीको बोरो आडमा बोकेर निस्कन्छ र धीमागतिले बालुवा चालेको ठाउँसम्म पुग्छ र विसाउँछ । उसले कपाल, आँखीभौँ जुँगा तथा सबै अनुहारमा सिमेन्टको फाहा

छरिएको छ, लगाएको लुगा भन्दा अर्धनग्न नै भनी बोरा रङ्गकै छ । जम्मामा सिमेन्टको बोरा र ऊ एउटै देखिन्छ, ऊ चल्छ र बरा मान्छे हो भनी चिन्न सकिन्छ (पृ. १९८) ।

माथिको साक्ष्यले बुढाको वास्तविकतालाई उजागर गरेको छ । त्यसैमाथि त्यहाँका सामन्तीवर्ग इन्जिनियर, भारतीय ठेकेदार र नाइकेले समेत उसलाई दबाउँछन् । उसलाई देखेपछि लाठे ज्यामी भन्छ - यी यस्ता बुढा त ल्याएको छ, आफै कमाएर खान पर्ने होला नि त बुढालाई त्यसैले त ल्याउनेले ल्याए (पृ. १९९) । प्रस्तुत कथामा आएको लाठे ज्यामी पनि गरिब वर्गको नै प्रतिनिधित्व गर्ने सबाल्टर्न पात्र हो तापनि उसले इन्जिनियर नाइकेले जस्तै भाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने किन ? उसलाई किन हकारेको शैलीको प्रयोग गरेर बोलाउनु पर्ने ? यी सबै प्रश्नको साभ्भा उत्तर वर्गीय विभेदमा आधारित समाज हो । उसले निम्न वर्गका लागि सम्मान प्रकट गर्नु नपर्ने सामाजिक सोचकै उपज हो । यस कथामा लैङ्गिक रूपमा नारीलाई पनि सबाल्टर्न बनाइएको देखिन्छ । कथामा मञ्चित रूपमा ज्यामिनीको प्रतिनिधित्व छ । ज्यामिनी आर्थिक विपन्नताका कारण घरको ढलाइमा आउनु परेको छ । ढलानको काम सकिएपछि भोज हुन्छ, भोजमा पनि विभेद नै छ । भोज खाइसकेपछि जब ऊ हात धुनाका लागि धारातिर जान्छे, त्यतिबेला नाइकेले उसलाई जिस्क्याउँछ । समाजमा तल्लो वर्गका नारीलाई कथित उपल्लो वर्गका मानिसले जिस्क्याउँछन्, मौकाको फाइदा लिन खोज्छन् । त्यस प्रकारको विभेद यहाँ ज्यामिनीले भोग्नु परेको छ ।

जातीय दृष्टिले यस कथामा आएका सबै पात्रहरू छुट्टिदैनन् । यस कथाको मुख्य पात्र बुढो हो । उसको वास्तविक नाम बलबहादुर गोले हो । ऊ जातीय हिसाबले कथित निम्न जात कै हो । त्यसैगरी इन्जिनियर, घरपति, नेपाली नाइके, भारतीय ठेकेदार जस्ता पात्रको जात छुट्टिदैन तापनि यस कथामा तिनीहरूलाई उच्च संस्कृतिको तथा सम्प्रदायका जातिको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । क्षेत्रीय दृष्टिले यस कथामा केन्द्रभन्दा टाढा रहेको र मूलधारको संस्कृतिमा समेटिन नसकेको टुक्रेनी पानीलाई प्रतिनिधित्व गराइएको छ । यहाँ कुनै पनि स्थानीय र केन्द्रीय प्रशासनको उपस्थिति छैन । त्यो ठाउँ नेपाली नाइके, भारतीय ठेकेदार, इन्जिनियरजस्ता फटाहाहरूकै नियन्त्रणभित्र रहेको छ । बुढाको काम गर्ने सन्दर्भमा मृत्यु भए पनि शोषक/सामन्ती विरुद्ध कसैले आवाज उठाउन सकेका छैनन् बरु सजिलै भारतीय ठेकेदारले उसको नाम काटेको छ । त्यहाँ अन्याय भए पनि कोही बोल्न सकेको छैनन् । यस दृष्टिले स्थानका दृष्टिले पनि यो केन्द्रभन्दा बाहिर नै देखिन्छ ।

'यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ' कथामा सामन्ती आर्थिक संरचनाका कारण निर्माण भएको वर्गीय संस्कृतिको यथार्थचित्र प्रस्तुत भएको छ । यस कथामा वर्गीय समाजमा रहने आर्थिक विषमता र त्यसका कारण सिर्जना हुने विशिष्ट सांस्कृतिक संरचनाको अभिव्यक्ति भएको छ । टुक्रेनी पानी भन्ने ठाउँको पीठिकामा लेखिएको यस कथाले यस ठाउँको कुनै एक गाउँका मानिसहरूले आर्थिक हैसियतका माध्यमबाट समग्र नेपाली समाजको आर्थिक संस्कृतिलाई व्यक्त गरेको छ । यस ठाउँमा नेपाली समाजको वर्ग विभाजन अनुसार उच्च, मध्यम र निम्न गरी तीनैवटा वर्गीय हैसियत भएका मानिसहरूको बसोबास भएको सन्दर्भ उल्लिखित प्रसङ्गले स्पष्ट पारेको छ । प्रस्तुत कथामा उच्च, मध्यम र निम्न गरी तीन वर्गको प्रस्तुति भए पनि सामन्ती समाजमा सम्भ्रान्त वर्ग र निम्न वर्गको आर्थिक हैसियतको अन्तराल तथा त्यसबाट निर्मित सांस्कृतिक सन्दर्भको प्रस्तुति मुख्य रूपमा भएको छ । वर्गीय सामाजिक संरचनामा उच्च वा सामन्ती वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने भारतीय ठेकेदार,

इन्जिनियर, नेपाली नाइके र निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने बुढा, ज्यामिनी र अन्य ज्यामीहरू बीचको आर्थिक विभेद अनि उनीहरूको आर्थिक हैसियतका कारण सिर्जना भएको विशिष्ट सांस्कृतिक संरचनाको अभिव्यक्तिमा कथाको अन्तर्वस्तु निर्मित छ । इन्जिनियरको आर्थिक हैसियतका बारेमा कथामा वस्तुपरक चित्रण नभए तापनि कुनै सन्दर्भमा भनिएको छ - 'सनक्याप र कालो चस्मा लगाएको इन्जिनियर ढलानको फरमामाथि उभिएर कराइरहेको छ' (पृ. १९८) । 'इन्जिनियरले ज्यामीहरूबीच उभेर लेमुको चुस्की लगाउँदैछ' (पृ. २०१) । माथिका साक्ष्यले प्रत्यक्ष रूपमा उसको आर्थिक हैसियतका बारेमा वर्णन नगरे तापनि अन्य सन्दर्भलाई हेर्दा ऊ सम्पन्न छ भनी बुझ्न सकिन्छ । इन्जिनियरका बारेमा कथाकारले गरेको यस टिप्पणीले उसको प्रभुत्वशाली व्यवहारलाई स्पष्ट पारेको छ । यसैगरी यस कथाको अर्को सामन्ती पात्र भारतीय ठेगेदार हो । उसले नेपालीहरूको घर बनाउने ठेक्का लिन्छ । उसले पनि सामन्ती वर्गको नै प्रतिनिधित्व गरेको छ । घरवालासँग धेरैमा ठेक्का लिने र कामदारलाई कम पारिश्रमिक दिने काम उसले गरेको छ । उसका बारेमा कथामा भनिएको छ - 'खायोखायो मधिस्याले, कोही बोल्न सकेको होइन क्यारे' (पृ. २०२) । २०४० सालका *वगर* पत्रिकामा पहिलो पटक छापिएको यस कथाको पञ्चायतकालीन परिवेश र तत्कालीन नेपाली समाजको विमर्शात्मक संरचनामा सामन्ती व्यवस्था निकै जबरजस्त प्रकृतिको थियो भन्ने देखाइएको छ । तत्कालीन समयमा सामन्तीहरूसँग बोल्ने र प्रतिवाद गर्ने हिम्मत कसैले गर्दैनथ्यो र चुपचाप उनीहरूले निर्माण गरेको सम्भ्रान्त संस्कृतिलाई हरेक मानिसले ग्रहण गर्दथे । यस कथामा इन्जिनियर, भारतीय ठेकेदारले आफ्नो सम्भ्रान्त वर्गको प्रभुत्व जोगाएर राख्नाका लागि गरेको शोषकको पराकाष्ठालाई देखाइएको छ । ठेकेदारले निम्न वर्गीय मानिसलाई मान्छे नै भन्दैन । निम्न वर्गका मानिसहरूको मरणलाई कति पनि गन्दैन । कथाकार भन्छिन् - 'ओभेलभित्र रहस्यमयी आँखाले यताउता हेरेपछि भारतीय ठेकेदारले आफ्नो डायरीबाट एउटा नाउँ काटिन्छ, बलबहादुर गोले' (पृ. २०३) । यस सन्दर्भले ठेकेदारभित्र रहेको प्रभुत्व र दासताको राम्रो परिचय दिएको छ । अतः 'यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ' कथामा भिन्नभिन्न आर्थिक हैसियत र वर्गगत अवस्थामा भएका प्रतिनिधि पात्रहरूको उपस्थिति गराइएको पाइन्छ भने यी पात्रहरूबाट तत्कालीन समय र समाजले निर्माण गरेको विमर्शात्मक संरचना प्रस्तुत भएको छ ।

सबाल्टर्न वर्गको स्थान, प्रभुत्व र प्रतिरोधको अवस्था

'यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ' कथामा मञ्चित रूपमा बुढो, इन्जिनियर, घरपति, नेपाली नाइके, भारतीय ठेकेदार, ज्यामिनी आदि पात्र आएका छन् । यीमध्ये बुढो र ज्यामिनी कुनै न कुनै रूपमा सबाल्टर्न वर्गमा परेका छन् । उनीहरू आर्थिक रूपमा ज्यादै विपन्न अवस्थामा छन् । यही आर्थिक विपन्नताकै कारण गाउँमा घर बनाउने/ज्यामी काम गरेर पनि पूर्णरूपले पेटको भोक मेट्न सक्ने विन्दुमा पुगेका छैनन् । बुढोले र महिलाले पनि त्यस्तो अपठ्यारो काम गर्नुपर्ने उनीहरूको कमजोर आर्थिक अवस्थाको परिणति हो । त्यसकारण वातावरणले उनीहरूलाई अपमानजनक स्थान निर्धारण गरिदिएको छ । जातीय दृष्टिकोणले पनि बुढो कथित उच्च जातको पिढीभन्दा तलै बस्नुपर्ने अवस्था छ । लैङ्गिक दृष्टिले ज्यामिनी सबाल्टर्न वर्गकी पात्र हुन् । उनी घरभित्रको पुरुषहरूका कारण सबाल्टर्न बन्न विवश छन् । आफ्नै घरमा पनि सम्मानित स्थान पाउनबाट बञ्चित यी पात्रले बाहिर

गएर सम्मानित स्थान पाउन सक्ने कुरा मान्न सकिँदैन । उसलाई नेपाली नाइकेले जिस्क्याउनु त्यसको परिणति हो ।

यस कथाका सवाल्टर्नहरू केन्द्रमा आसिन सामन्तीवर्गको प्रभुत्वको शिकार बनाइएका छन् । वर्गीय र जातीय दृष्टिले केन्द्र र किनारा एउटै छ । यस कथामा नेपथ्यमा रहेका सम्पन्न उच्च वर्गको संस्कृति नै प्रभुत्वशाली संस्कृतिका रूपमा रहेको छ । जातीय हिसाबले किनारीकृत हुन पुगेको बुढो सवाल्टर्न हुन पुगेको छ । जो बुढो र असक्त छ, नाङ्गो र हेपिएको छ, त्यहीँ समाज र मूल्यमान्यताबाट तिरष्कृत हुन पुगेको छ । लैङ्गिक हिसाबले पनि पुरुषको प्रभुत्वमा नारीहरू दुखपूर्ण जीवनयापन गरिरहेका छन् । लैङ्गिक दृष्टिले ज्यामिनी किनारीकृत हुन पुगेकी छे । नेपाली समाजले सदियौँदेखि समाजलाई उच्च जात र वर्गको प्रभुत्वमा राखेको छ भने घरलाई पुरुषको प्रभुत्वमा राखेको छ । त्यसले गर्दा समाज वा देशमा निर्धन वा निम्न जातहरूको र घरमा महिलाहरूले सदियौँदेखि अविच्छिन्न रूपमा दुख भोग्ने आएको परम्पराको निरन्तरताको रूपमा यस कथाका सवाल्टर्न वर्गले दुख भोगेका छन् । वर्गीय आधारमा तल्लो स्तरको काम र अभाव, जातीय आधारमा घृणा र लैङ्गिक हिसाबले अवला परम्पराकै उपज हुन् । यस्तो हुनाका पछाडि परम्परागत ज्ञान र शक्तिको भूमिका रहेको छ । समाजमा उच्च वर्ग र उच्च जातले निर्माण गरेको ज्ञान अकाट्य सत्यको बाहक वा प्रभुत्वशाली रहेको छ । त्यसकारण किनारीकृतहरू शक्तिका अभावमा वा छुट्टै प्रकारका ज्ञानका अभावमा प्रभुत्वशालीकै ज्ञानलाई सहमतीय रूपमा स्वीकार्न विवश भएका छन् । यसरी यस कथामा मूलधारको प्रभुत्वसँग किनारा लगभग विलय भएको अवस्थामा रहेको छ ।

सवाल्टर्न वर्गको प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले यो कथा धेरै उत्साहजनक अवस्थामा छैन । ज्यामिनी बाहेकका कुनै पनि सवाल्टर्न पात्रमा प्रत्यक्ष रूपले देखिने गरी प्रतिरोध चेतना जागृत भएको छैन । ज्यामिनीले लाठे ज्यामीले जिस्क्याउँदा भन्छे - 'मलाई हेरेर के गीत भन्छस् मोरा नाइके' (पृ. २०२) । यसरी यहाँ गरिबवर्गकै प्रतिनिधित्व गर्ने नाइकेले जिस्क्याउँदा ज्यामिनीले मुखभरिको जवाफ दिन्छे, र उसले प्रतिवाद गर्न सक्दैन । यस सन्दर्भमा ज्यामिनीले प्रतिरोधको भाषा प्रयोग गरे पनि अन्य सन्दर्भमा भने ऊ सवाल्टर्न नै हो । यसरी यस कथाका दुईजना सवाल्टर्न पात्र (बुढो र ज्यामिनी) मध्ये बुढोमा प्रतिरोध चेतनाको बीजसम्म पनि देखिँदैन भने ज्यामिनीमा अंश मात्र देखिन्छ । अतः उनीहरूको सहमति वा सम्भौताबाटै प्रभुत्वशाली वर्गको संस्कृतिलाई आत्मसात गरेको कारण आफ्नो चेतना त्यसैमा विलय भएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

कथाकार पारिजात आधुनिक नेपाली कथाकी अस्तित्ववादी-विसङ्गतिवादी धारा र समाजवादी-यथार्थवादी धाराकी सशक्त प्रतिभा हुन् । मार्क्सवादी विचारको अवलम्बनका कारण यिनका कथामा सामाजिक एवम् राजनीतिक परिस्थितिले सिर्जना गरेको अनमेल जीवनपद्धतिप्रति दृष्टि केन्द्रित भएको देखिन्छ । यस अध्ययनमा पारिजातको 'यसरी एउटा नाउँ काटिन्छ' कथालाई सवाल्टर्न सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । त्यसका लागि सवाल्टर्न वर्गको वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय अवस्था तथा स्थान, प्रभुत्व र प्रतिरोधको अवस्थाका कोणहरूलाई विश्लेषणको प्रमुख आधार बनाइएको छ । यस कथामा वर्गीय दृष्टिले निम्न वर्गलाई सवाल्टर्न पात्रका रूपमा प्रस्तुत

गरिएको छ । गाँस, बास र कपासका अभावमा जीवन धान्न अत्यन्त समस्यामा परेका बुढो, ज्यामिनी, लाठे ज्यामी वर्गीय दृष्टिले सबाल्टर्न पात्र हुन् । लैङ्गिक दृष्टिले यहाँ ज्यामिनीले सबाल्टर्न वर्गको प्रतिनिधित्व गरेकी छे भने जातीय दृष्टिले पनि बुढोले सबाल्टर्न वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । यस कथाको समाजमा वर्गीय दृष्टिले उच्च वर्गको, जातीय दृष्टिले नछुट्टिए तापनि उच्च संस्कृतिको समुदायका जातिको, लैङ्गिक दृष्टिले पुरुषको प्रभुत्व रहेको छ भने प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिबाट यो कथाको धरातल खासै सशक्त छैन । यस कथाका सबाल्टर्न पात्रहरू तिनका अभावमा उच्च वर्गको सांस्कृतिक प्रभुत्वलाई सहमतीय आधारमा नै स्वीकार गर्ने पक्षमा रहेका छन् । अतः प्रस्तुत कथामा सबाल्टर्न वर्गको वर्गीय, लैङ्गिक पहिचान अनि प्रभुत्व र प्रतिरोधको अवस्था स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत भएको हुनाले यो सबाल्टर्न कथा हो भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- गिरी, अमर (२०७०). 'सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा' *भृकुटी*. भाग १९, २०७०, पृ. ११-४६ ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७०). 'संस्कृति, सांस्कृतिक अध्ययन र मार्क्सवाद' *भृकुटी*. भाग १९, २०७०, पृ. १७२-१९३ ।
- पारिजात (२०७३). *पारिजात सङ्कलित रचनाहरू*. काठमाडौं : फिनिक्स बुक्स ।
- बराल, ऋषिराज (२०७३). *मार्क्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७०). 'अवरजन अध्ययन र साहित्य' *भृकुटी*. भाग १९, २०७०, पृ. ३१४-३२४ ।
- शर्मा, सुकुम (२०७५). 'पारिजातको साहित्यिक जीवनी' *भृकुटी*. भाग २२, २०७५, पृ. ३१२-३२३ ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न*. काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।